

ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДАТНОСТІ ПЕДАГОГА ДО ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ З УЧНЯМИ

У статті розглянуто теоретичні передумови дослідження здатності педагога до здійснення соціальних зв'язків з учнями.

Ключові слова: педагогічне спілкування, педагогічна взаємодія, здатність, якості педагога, особистість учителя.

Постановка проблеми

Гуманізм у навчально-виховному процесі — це його гуманні цілі та зміст, гуманні способи взаємодії педагогів та учнів, в основі яких — орієнтація педагога на суб'єкт-суб'єктні стосунки з учнями. Оновлення педагогічних технологій нерозривно пов'язане із удосконаленням соціальних зв'язків (спілкування, взаємин, взаємодії) між педагогом і дитячими колективами, між учителями й учнями (О. Киричук, С. Максименко, В. Семиченко, Т. Щербан та ін.). Отже, можемо стверджувати, що гуманізація освіти відбувається через таку перебудову всієї системи соціальних зв'язків педагогів та учнів, що виявляється як об'єднання всього розмаїття їхньої діяльності та посилення її активності.

Метою статі виступає обґрунтування теоретичних передумов дослідження проблеми здатності педагога до забезпечення соціальних зв'язків із учнями.

Під час розв'язання педагогічних завдань задіяні, насамперед, ті якості педагога, що дають йому змогу ініціювати та підтримувати глибокі й міцні соціальні зв'язки з його учнями, унаслідок яких в останніх формуються такі важливі якості, як духовна спорідненість, авторитетне ставлення й повага до вчителя, почуття відповідальності й обов'язку перед суспільством, яке готує молоду людину до самостійного життя. Здатність педагога до організації та здійснення всього спектра соціальних зв'язків зі своїми учнями не була предметом спеціального вивчення. Отримали достатнє висвітлення питання окремих форм соціальних зв'язків педагога, таких, як педагогічне спілкування (Н. Бутенко, Н. Волкова, Л. Долинська, М. Заброцький і С. Максименко, Я. Коломінський та ін.), педагогічна взаємодія (В. Андрієвська, Г. Балл, І. Булах, О. Винославська, В. Ляудіс [123], В. Семиченко та ін.), навчальна співпраця (О. Божович, А.-Н. Перре-Клермон, М. Пітанова В. Рубцов та ін.). Відтак дослідження здатності педагога до забезпечення всього спектра соціальних зв'язків із учнем уявляється нам як актуальна психологічна проблема.

Виклад основного матеріалу

Розглянемо найважливіші, на нашу думку, складові соціальних зв'язків педагога з учнями — педагогічне спілкування і взаємодію, навчальну співпрацю і співтворчість. Вони вибудовують живу тканину діяльності педагога. Адже справжнє навчання і виховання — це, насамперед, досвід повсякденного спільного життя й діяльності педагога і учнів, це досвід співробітництва. Згадаймо, що видатні педагоги минулого, найкращі вчителі сучасної школи, педагоги-новатори, майстри педагогічної праці — це, передусім, майстри спілкування, які вміють будувати навчально-виховний процес як форму справді спільного життя і діяльності з вихованцями, як взаємодію і співробітництво з ними, як спілкування-діалог.

Високий рівень взаємин, співробітництва та співтворчості педагогів та учнів надає реальні можливості для успішного становлення особистості кожної дитини, а також вияву всього багатства педагогічних засобів та особистісних характеристик учителя, зокрема комунікативних. Це вимагає від педагога володіння технологією діалогічності, вміння створювати демократичну й водночас ділову атмосферу педагогічного спілкування. Отже, здатність педагога до забезпечення соціальних зв'язків з учнями передбачає його комунікативну компетентність, формування якої забезпечується належним рівнем розвитку професійних комунікативних здібностей.

Особливу значущість у сучасних умовах зростаючої конкуренції на ринку праці набувають такі соціальні якості педагога, як здатність бути лідером, схвалювати відповідальні рішення, організовувати спільну діяльність колективу, регулювати взаємини людей (Н. Тамарська). Всі ці якості залежать від індивідуально-

психологічних особливостей педагога, його творчого мислення, що відзначається оригінальністю та вибірковістю і дає можливість організувати та контролювати простір та час комунікації. Важливою складовою конкурентоздатності є також толерантність як здатність до продуктивної взаємодії в ситуації ідейної конкуренції, розбіжності в поглядах [10, 120].

Оскільки здатність педагога до забезпечення соціальних зв'язків з учнями вивчається у контексті наукових досліджень щодо готовності до педагогічної діяльності в її різних аспектах, вважаємо за доцільне розглянути поняття «професійна готовність до педагогічної діяльності» та «професійна готовність до педагогічного спілкування» і здійснити аналіз науково-теоретичної літератури, що досліджує ці питання. Готовність розглядається психологами як активно-діяльний стан особистості, установка на певний тип поведінки, мобілізація сил для виконання завдання. Для готовності до дій потрібні знання, вміння та навички, налаштованість і рішучість здійснювати ці дії. Готовність до певного виду діяльності передбачає певні мотиви і здібності. Психологічними передумовами виникнення готовності до виконання педагогічної діяльності є розуміння її специфіки, усвідомлення відповідальності, бажання досягти успіху, визначення послідовності і способів роботи, наявність професійно необхідних здібностей та якостей.

Так, В. Сластьонін розглядає професійну готовність до практичної педагогічної діяльності як особливе психологічне утворення, як наявність у суб'єкта образу структури певної дії і постійної спрямованості свідомості на її виконання. Вона передбачає в себе різноманітні установки на усвідомлення педагогічного завдання, моделі можливої поведінки, визначення спеціальних способів діяльності, оцінювання своїх можливостей у їх співвідношенні з майбутніми труднощами й необхідністю досягнення певного результату [9, 19].

О. Бодальов вказує на те, що готовність людини до повноцінного міжособистісного спілкування — це складний багатокомпонентний процес, який передбачає одночасний розвиток психіки індивіда в декількох взаємопов'язаних напрямках. Головне в ньому — формування гуманістичного за своїм характером комунікативного ядра особистості, яке передбачає досягнення такого рівня відображення будь-якої людини, ставлення до неї і поведінки, коли вона сприймається як найбільша цінність [2, 79]. Загалом, можна визначити, що готовність учителя до педагогічного спілкування полягає в умінні створювати і розв'язувати навчально-виховні ситуації спілкування, у здатності ефективно використовувати їх арсенал для розвитку особистості школяра. Це також здатність ефективно діяти в майбутніх імовірних обставинах шкільного життя, складних ситуаціях і прогнозувати умови, зміст і характер майбутньої діяльності. Вона слугує показником педагогічної культури, загальної соціальної орієнтації людини, значною мірою визначає професійне самопочуття вчителя, його моральне обличчя, рівень педагогічної майстерності, а також професійну компетентність.

Комунікативні здібності можна розглядати як сукупність професійно-особистісних якостей, які є основою готовності вчителя до педагогічного спілкування і спрямовують його до пошуку й схвалення адекватних рішень у ситуаціях взаємодії з учнями. Отже, розвиток особистісно-рівноправних, співтворчих взаємин між учителем та учнем є важливою передумовою його здатності до забезпечення соціальних зв'язків з учнями з пріоритетною орієнтацією на їхню особистість.

Оптимальна участь педагога у спілкуванні визначається належним рівнем розвитку його психотехнічних, перцептивних та інтерактивних здібностей, рівнем розвитку комунікативних якостей, наявністю професійно важливих комунікативних знань, умінь і навичок, мотиваційною спрямованістю особистості на організацію суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дітьми. Важливою ознакою комунікативних здібностей є вираження названих особливостей у поведінковій реакції вчителя під час реального міжособистісного спілкування.

Теоретичний аналіз психолого-педагогічних досліджень дає можливість дійти висновку про необхідність розвитку в майбутніх учителів здібностей формувати педагогічне спілкування творчо, на основі партнерських, діалогічних стосунків, підтримувати оригінальність та ініціативу в учнів, ставитися до кожної дитини як до індивідуальності і визнавати її талант, забезпечуючи цим можливість подальшого вдосконалення як власних комунікативних можливостей, так і комунікативних здібностей учнів.

Водночас недостатньо висвітленими в науковій літературі залишаються такі проблеми: психологічні передумови та механізми формування комунікативних здібностей педагога, взаємозв'язок комунікативних здібностей педагога й соціальних умов їх розвитку, взаємозв'язок рівня потреби особистості у

спілкуванні з особливостями формування комунікативних здібностей, подолання комунікативної неготовності та некомпетентності студентів педагогічного ВНЗ, зумовленість індивідуального стилю професійного спілкування педагогів сформованими комунікативними здібностями.

Здатність до продуктивного спілкування між учителем і учнями та між самими учнями можна розвинути за умов, якщо :

а) учитель спонукає учнів до діалогічної взаємодії одного з одним та з учителем, до обміну духовними цінностями;

б) на уроках учитель прагне поставити учнів у позицію винахідників, дослідників, що самостійно добувають знання, доводять висунуті гіпотези;

в) учитель будує навчання як цілісний творчий процес у формі, яка наближена до ділової гри, з елементами змагання, театральної дії.

Соціальні зв'язки вчителя з учнями більш активні в умовах діалогічного спілкування у навчально-виховному колективі, яке особливо сприятливе для соціалізації учнів. Адже завдання сучасної загальної шкільної освіти полягає не тільки в тому, щоб дати молодим людям знання про дійсність та її закони, а й у тому, щоб сформувати у них готовність до життя у суспільстві, до життєтворчості за будь-яких обставин.

Важливою складовою здатності педагога до забезпечення соціальних зв'язків з учнями виступає його мовленнєва поведінка. Узагальнюючи результати численних спостережень, Н. Орлова [8, 75–76] виділила три типові варіанти дидактичної поведінки вчителя, які розрізняються за ступенем досконалості його мовно-комунікативної активності.

I. Найнижчий ступінь: «Учитель-дповідач».

Такий учитель пропонує учням повідомлення, які одноманітні за логіко-композиційною будовою; йому властива лексико-синтаксична повторюваність, незначний розвиток комунікативних умінь.

II. Середній ступінь: «Учитель-коментатор».

Учитель більш-менш вільно формує усно-мовний текст, користується конспектами та записами тільки іноді, орієнтується на слухачів, ураховує особливості сприймання та розуміння конкретною учнівською аудиторією, використовує різні мовні форми (розповідь, бесіду, монолог з елементами діалогу тощо), застосовує різноманітні способи логіко-композиційної побудови повідомлень.

III. Найвищий ступінь: «Учитель-комунікатор».

Такий педагог вільно володіє основними мовно-комунікативними вміннями й навичками, здійснює комунікацію, встановлюючи довірливі стосунки з учнями і досягаючи тісного взаємозв'язку з ними на рівні особистісних смислів.

Тільки вчитель, діяльність якого на уроці розгортається на останньому з названих рівнів, здатний повною мірою реалізувати визначальну для забезпечення соціальних зв'язків учителя з учнями мету. Ця мета, згідно з концепцією О. Леонтьєва [7, 76], не зводиться до збагачення «поля значень» учня (тобто надання в його розпорядження об'єктивної інформації), а передбачає зміну (іноді — перебудову) його «смыслового поля» (тобто включення значень в ієрархію цінностей учня, структуру віднесення цих знань до притаманних йому мотивів). Тут виникає необхідність здійснення індивідуального підходу до кожного окремого школяра, адже зміна «смыслових полів» різних учнів під впливом того самого повідомлення залежать від розвитку «смыслового поля» кожного з них.

Викладений вище матеріал дає змогу зробити висновок про те, що здатність педагога до забезпечення соціальних зв'язків з учнями є логічним взаємозв'язком між індивідуальними особливостями спілкування та соціальною обумовленістю педагогічного процесу. Складовими професіоналізму у сфері спілкування є професійна компетентність учителя, його готовність до ефективного спілкування та подолання труднощів у комунікативній взаємодії, налаштованість на збагачення власного комунікативного потенціалу.

У низці праць аналізуються окремі проблеми володіння вчителем комплексом умінь педагогічної взаємодії, що розгортається у процесі використання інтерактивних методів навчання, підкреслюється необхідність спеціального формування цих складних умінь, що не вичерпуються лише комунікативними чи організаторськими якостями педагога, а потребують аналітичних якостей. При цьому зауважується, що традиційний педагогічний процес вищої школи не забезпечує формування в студентів високого рівня науково-

педагогічного мислення навіть в умовах посиленої педагогічної спрямованості викладача, практичної орієнтації його мислення. Для цього необхідна спеціально організована робота з розробки умов формування педагогічного мислення та побудови методики, яка б максимально сприяла виробленню аналітичного підходу до педагогічного процесу.

Виходячи з цих положень, можна виділити психолого-педагогічні умови педагогічної взаємодії учителя з учнями:

- демократичний характер взаємин педагога та школярів;
- організація навчання із створенням на уроках проблемних ситуацій. Нові знання не подаються вчителем у готовому вигляді, учні опановують їх у процесі активної самостійної діяльності та спілкування з учителем;
- розвиток мислительних операцій в учнів, тобто таких якостей мислення, як самостійність, гнучкість;
- побудова навчання як цілісного творчого процесу.

Педагогічна взаємодія, яка відбувається між учителем та учнями, між самими учнями у процесі навчання, сприяє становленню учнівського колективу в цілому, формуванню в кожного школяра рис творчої особистості. Роль педагога в організації та здійсненні педагогічної взаємодії з учнями передбачає виконання таких завдань:

- бути ненав'язливим організатором і керівником навчальної діяльності учнів;
- як члену колективу навчальної групи, виконувати специфічні функції в колективній діяльності (зокрема, це постановка спільних завдань навчання, забезпечення необхідною інформацією, консультування, контроль);
- бути готовим до будь-яких запитань, критики, корекції завдань і змін засобів спільної роботи в процесі поточної навчальної діяльності з боку тих, хто навчається;
- здійснювати підсумкову оцінку діяльності учнів;
- організовувати учасників навчання на безпосередню участь в обговоренні окремих завдань навчальної діяльності;
- забезпечувати, щоб робота кожного учня, передумім, адресувалася всім членам малих груп, а вже потім — учителю;
- забезпечувати, щоб кожен учень брав безпосередню участь у контролі та оцінюванні спільної роботи.

Серед численних досліджень окремих методів інтерактивного навчання знаходимо положення про вимоги до вчителя, пов'язані з використанням ділових ігор. Зазначається, що успіх гри вирішальною мірою залежить від педагога, його наукової ерудиції, професіоналізму, досвіду, комунікабельності, організаторських здібностей. Під час гри позиція педагога набагато вигідніша, ніж на традиційному занятті, що підвищує його авторитет в очах учнів. Найвідповідальнішим моментом для педагога є аналіз гри, коли він має виявити кваліфікованість, переконливість і тактовність. На жаль, не всі педагоги школи здатні провести гру одразу на високому рівні.

Активізації соціальних зв'язків учителя з учнями сприяє зацікавленість учнів грою, їхня налаштованість на творчість, що виявляється за таких умов:

1. На відміну від репродуктивних форм навчання, під час гри неприпустимі стосунки «педагог — учні», що здебільшого будуються на авторитарності вчителя. У грі вчитель має створити в класі атмосферу довіри, впевненості вихованців у власних силах, можливості досягнення поставленої мети.

2. Педагог не перериває учня, який виконує роль у грі, зауваженнями на зразок «виправте помилку», «зачекайте, ви неправильно сказали» тощо, адже це деморалізує учасників гри, знижує її темп, перетворює на звичайне заняття і призводить до того, що учні втрачають до неї інтерес. У процесі гри за діями та мовою учня спостерігають опоненти, рецензенти, арбітри або експерти з числа однокласників, які аналізують усе побачене й почуте у своїх виступах під час творчої дискусії.

Роль педагога полягає в тому, щоб здійснювати контроль за правильністю дій учасників гри, фіксувати для себе найвдаліше виконання ролей та типові помилки в діях і мові учнів, і тільки потім, підбиваючи підсумки, звернути на них увагу, підказати або пояснити, як треба діяти в тій чи іншій ситуації.

Оскільки педагог також бере участь у грі, часто в ролі керівника або ведучого, він має уникати менторського тону й заохочувати учнів до активної діяльності. Отже, учитель — режисер, а учні — актори.

3. Однією з особливостей гри є її колективний характер: учні спілкуються, обмінюються думками, ідеями, фактами тощо. Тому завдання вчителя — заохочувати таке співробітництво, активну взаємодію, забезпечуючи розвиток її учасників. Він має бути уважним, уміти спостерігати і бачити кожного учня, не допускати виникнення конфліктних ситуацій, формувати культуру й етику спілкування, проводити дискусію, обговорення.

4. Поки учні не призвичаїлися до навчальних ігор, педагог — і ведучий, і суддя, й учасник, однак згодом він має якомога більше ініціативи надавати самим учням.

Поступово роль ведучого можна пропонувати найактивнішим з учнів, а в не дуже складних іграх — усім по черзі.

Проте є гри, які передбачають уточнення, вироблення творчих рішень тощо, тому їх ведучим може бути лише педагог. Це сприятиме подальшому зміцненню його авторитету й підтриманню інтересу до гри учнів.

5. Будь-яка гра, запропонована вчителем, має бути глибоко продумана і добре підготовлена. Учитель зобов'язаний заздалегідь провести консультацію на тему гри, дати короткі інструктивні настанови виконавцям ролей і порекомендувати необхідну літературу.

6. Не можна спрощувати гру, відмовлятися від наочності, недбало ставитися до реквізиту тощо. Викладач має знати, які ігри учням більше до вподоби, і створювати разом з ними нові.

Треба обов'язково враховувати рівень знань і підготовки учнів, звертати увагу на грамотність їхньої мови [6, 83].

Ідея ігрової імітації виключає тривалий аналіз з пунктуальним переліком помилок учнів, з повчаннями й докорами. Можливості педагога щодо пошуку оптимальних варіантів аналізу гри дуже широкі. Насамперед, це підсумкова ділова дискусія за участю опонентів, рецензентів та експертів, які під час гри мають бути надзвичайно уважними й аналізувати її сумлінно та зацікавлено.

Набувають практичного поширення та підтверджують свою ефективність авторські системи колективного процесу навчально-пізнавальної діяльності. Відтак існують специфічні вимоги до педагогів, що працюють за цими системами. Зокрема, відзначається, що педагог має стати учасником, справжнім другом та старшим товаришем для школярів. При цьому немає місця авторитарності. Несправжній авторитет учителя сприятиме лише зовнішній показній дисципліні у класі, а надання школярам більшої самостійності зміцнює авторитет учителя, стає необхідною умовою виховання у них волі. Систему Л. Занкова розраховано на спільну творчість, співпрацю, співпереживання (О. Шилова) [11, 80].

Окремі праці розкривають вимоги до вчителя як організатора спільної навчальної діяльності на уроках. Педагогу при цьому належить основна організаторська роль, проте характер його керівництва інший, ніж при індивідуальному чи фронтальному навчанні. Впливи з боку педагога не повинні порушувати зв'язків, що виникають між учасниками, переживань ними того, що група спільно веде пошук розв'язання. Вчитель має знайти спосіб заохотити дітей до спільної роботи, забезпечити відповідне завдання, виконання якого вимагало б узгоджених дій усіх співучасників. У процесі спільної діяльності дітей учитель лише як виключення може вдатися до зауважень, вказівок, допомоги на адресу групи або окремих її учасників. Така позиція педагога можлива, якщо продумано та враховано такі умови, як склад учасників групи та характер завдань для її роботи. Склад учасників групи важливо враховувати у кількісному й якісному відношеннях відповідно до поставлених виховних і дидактичних цілей (Т. Дуткевич) [4, 18].

Висновки

Аналіз розглянутих вище праць показує, що нині активно переосмислюються вимоги до особистості вчителя у зв'язку з реформуванням системи освіти на засадах громадянського демократичного суспільства. Особливо зростає інтерес науковців до проблем підготовки вчителя до різних аспектів системи соціальних зв'язків з учнями: до навчального співробітництва, до ефективного спілкування з учнями в контексті педагогічного процесу, до педагогічної інтерактивної взаємодії тощо. Вирізняються окремі якості педагога, необхідні для організації педагогічного спілкування і взаємодії та різних їх проявів, таких, як дискусії, навчальні

діалоги, евристичні бесіди, дидактичні (ділові, рольові) ігри, співпраця у малих групах. Вищезазначені наукові дані потребують своєї систематизації та узагальнення у процесі розроблення комплексної психологічної моделі здатності педагога до забезпечення всього спектра соціальних зв'язків з учнями, а також визначення змісту відповідної системи формування цієї здатності у вищій педагогічній школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 124–129.
2. Бодалев А.А. Личность и общение: избранные труды / А.А. Бодалев. — М. : Педагогика, 1983. — 272 с.
3. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. / Н.П. Волкова. — К. : Академія, 2006. — 256 с.
4. Дуткевич Т.В. Організація спільної учбової діяльності : метод. рекомен. / Т.В. Дуткевич. — Хмельницький : Академія Прикордонних військ України, 1996. — 35 с.
5. Леонтьев А.А. Психология общения / А.А. Леонтьев. — М. : Смысл, 1999. — 365 с.
6. Максименко С.Д. Професійне становлення молодого вчителя / С.Д. Максименко, Т.Д. Щербан. — Ужгород : Закарпаття, 1998. — 106 с.
7. Мусалимов Т. Педагогическое мышление будущего педагога / Т. Мусалимов // Высшее образование в России. — 2004. — № 1. — С. 163–164.
8. Орлова Н.С. Вчитель як суб'єкт педагогічної комунікації. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: кн. для вчителя / Н.С. Орлова; за ред В.В. Андрієвської, Г.О. Балла, А.Г. Волинця та ін. — К. : ІЗМН, 1997. — 136 с.
9. Сластенин В.А. Профессионализм педагога: акмеологический контекст / В.А. Сластенин // Педагогическое образование и наука. — 2002. — № 4. — С. 4–9.
10. Тамарская Н. Конкурентоспособность будущего педагога / Н. Тамарская // Высшее образование в России. — 2004. — № 3. — С. 118–121.
11. Шилова О.Р. Психологические особенности учителей начальных классов, работающих по различным дидактическим системам (к 100-летию Л.В. Занкова) / О.Р. Шилова // Психологическая наука и образование. — 2002. — № 1. — С. 79–83.

Терещенко В.А.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИССЛЕДОВАНИЯ СПОСОБНОСТИ ПЕДАГОГА К ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ СОЦИАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ С УЧЕНИКАМИ

В статье рассмотрены теоретические предпосылки исследования способности педагога к построению социальных взаимосвязей с учениками.

Ключевые слова: педагогическое общение, педагогическое взаимодействие, способность, качества педагога, личность учителя.

Tereshchenko V.A.

THE THEORETICAL BASIS OF INVESTIGATION ON TEACHERS ABILITY TO ESTABLISH SOCIAL RELATIONS WITH PUPILS

This article considers the pedagogical communication and pedagogical interaction as components of theoretical basis of investigation on teachers ability to establish social relations with pupils.

Key words: pedagogical communication, pedagogical interaction, teacher ability, teacher personality.